



Desemberstemning på Heimarnæs, Hisøy, med den store hengealmen pyntet til jul. Foto: Jarle Kvam 2018

KULTURMINNEPLAN ARENDAL KOMMUNE

TEMARAPPORT: HAGER, PARKER, ALLÉER

09.06.2019

Ingunn Hellerdal
LANDSKAPSARKITEKT MNLA

Åsenveien 14
4841 Arendal

Tel. 37 09 99 55
Mob. 91 88 08 27

ingunn.hellerdal@online.no
www.ingunnhellerdal.no

ORG.NR. 989 309 080 MVA



Forord

Landskapsarkitekt mnl Ingunn Hellerdal ble sommeren 2018 engasjert av Arendal kommune for å lage en delrapport om kulturminner knyttet til hager, parker, alléer, samt gravsteder som ikke lenger er i bruk. Rapporten skal danne bakgrunnsdokumentasjon for dette temaet som del av kommunens arbeid med kulturminneplanen.

Rapporten består av to deler: en generell del og et vedlegg der enkeltanlegg og områder er beskrevet.

Det har underveis vært møter med referansegruppa, samt tett kontakt med Arendal kommune v/Sølvi Haraldstad Christensen og Nora Moberg Lillegaard. Referansegruppa har i tillegg bestått av Jan Boe Kielland, Anne Marie Falck og Ellen Ledaal Gjertsen.

I planprogrammet til kulturminneplanen, vedtatt av bystyret 19.11.2015, er mandatet beskrevet:

Planen skal gi oversikt over:

- *Bevaringsverdige parker, alléer og hager (i hovedsak hager som er allment tilgjengelige)*
- *Maritime kulturminner (herunder registrering av plasser der "de båtreisende" – sjøfantene - holdt til)*
- *Krigsminner fra 2. verdenskrig*
- *Uthavner*

Arendal 09.06.2019

Ingunn Hellerdal

Innhold:

Innledning	side	3
Landsteder og enkeltanlegg		5
Private gravsteder – gravsteder som ikke lenger er i bruk		8
Områder med kulturhistorisk bebyggelse		9
Kilder		11

Vedlegg: Oversikt over enkeltanlegg og områder

<i>Moland</i>	<i>side</i>	<i>1</i>
<i>Tromøy</i>		<i>4</i>
<i>Sentrum</i>		<i>8</i>
<i>Hisøy</i>		<i>13</i>
<i>Øyestad</i>		<i>16</i>

Innledning

Hager og parker er skapte kulturminner, som innbefatter formgitt terreng, planter og konstruktive elementer, for eksempel veier, murer eller klippede lindetrær. I vår sammenheng gis begrepet «hager og parker» en utvidet ramme, og vil omfatte kulturhistoriske elementer mellom og omkring hus, i første rekke boliger. Generelt har disse viktige miljøelementene lite formelt vern, og er stadig gjenstand for utbyggingstrusler. I våre dager tilstrebes en mer helhetlig forvaltning av miljøene, inkludert et økende fokus på biologisk mangfold, som er særlig rikt i tilknytning til store og gamle trær og viktig for å bevare mangfoldet i bynære «grønne» strøk. Den estetiske siden ved gamle hager og anlegg, og gleden man opplever ved vakre og velstelte steder skal ikke undervurderes.



Klippet lind i Strandgata. Foto IH 2018

Målsettingen med arbeidet er å sette fokus på gamle hager for å skape bevissthet og synliggjøre uteområdene som en viktig del av kulturarven. Hager er levende kulturminner! Ved å ta vare på hagene, tar vi også vare på genmaterialet som finnes i historiske planter.

Det har vært et omfattende arbeid å velge ut hva som skulle være med. Dette dokumentet gir derfor først og fremst en oversikt på bakgrunn av gjennomgåtte kilder: databaser, litteratur og generell kunnskap. Referansegruppa har bidratt med verdifull kunnskap, innhentet arkivstoff og vært en konstruktiv dialogpart.

I planprogrammet står det at utvelgelsen av bevaringsverdige hager, parker og alléer i hovedsak skal være allment tilgjengelige. Det har vist seg å være en for snever ramme. Dersom dette arbeidet bare skulle ha konsentrert seg om offentlige parker, alléer og hageanlegg i Arendal hadde lista blitt kort! Formuleringen har muligens kommet inn på bakgrunn av at anleggene skulle kunne besøkes og brukes aktivt. Etter

hvert som arbeidet tok form, så vi at det primære målet var å lage en oversikt over hva som er bevart av hageanlegg og kulturhistoriske kvaliteter i uteområdene – det som ikke er bygninger. Stikkord her er: helhetlige hagestrukturer omkring landsteder og enkeltanlegg, generelt varige konstruksjoner i stein: terrassemurer, oppbygde veier, trapper, brygger, steingjerder, samt – selvfølgelig – historisk plantebruk, først og fremst gamle trær som er plantet i en planmessig sammenheng.

Hensikten med oversikten har vært å gjennomgå tilgjengelige kilder, både datasøk og litteratur. Det har i liten grad blitt foretatt befaringer, og eierne er ikke blitt kontaktet i denne omgangen. Oversikten er første skritt for å innhente informasjon om hvilke områder som bør undersøkes nøyere og hva det skal legges vekt på å se etter. Ikke minst er det tenkt at oversikten skal fungere som «vær varsom-plakat» i konkrete plan- og byggesaker. Her må det imidlertid gjøres en mer konkret vurdering og avgrensning i hvert enkelt tilfelle.

I utvelgelsen av anlegg er det lagt vekt på å ta med alle freda bygninger i kommunen, slik at bevaring av uteanlegg og hager, i den grad slikt finnes, skal forvaltes i en helhetlig sammenheng.

I tillegg til hager, parker og anlegg med kulturhistorisk interesse, har det vært drøfta om kirkegårdene skulle tas med i denne kulturminneplanen. Deres verdi som «ramme» omkring kirkene, deres alder og allmenn tilgjengelighet, tilsier at kirkegårdene utvilsomt har stor bevaringsverdi. Vi fant likevel ut at dette arbeidet vil sprengje rammene, og i noen grad kan en si at dette ikke er truede kulturminner.

Vi har imidlertid tatt med gravsteder som ikke lenger er i bruk, private gravsteder som tidligere har vært en del av parken omkring landstedene, samt «Gravene» på Merdø.

I siste avsnitt i delrapporten er det laget en oversikt over kilder. I arbeidet her er det to hovedkilder som peker seg ut: 1) det omfattende arbeid som ble gjort i 2003 av Arendal kommune i forbindelse med kommunedelplan for bevaring, og 2) Hilde L. Austarheims artikkel i Aust-Agder-Arv 2018 om gamle landsteder i Arendal. Hun bygger sin artikkel på en omfattende litteraturstudie, slik at hennes kildehenvisninger er å regne som et supplement til nedenfor stående kilder.

I 2003 ble kommunedelplanen for bevaring (kmpl 2003) vedtatt. Denne beskriver i alt 66 områder med gammel bebyggelse i hele kommunen, oppdelt etter den gamle kommunestrukturen før sammenslåingen i 1991. Vi har valgt å beholde den samme inndelingen også i denne oversikten. Innenfor hvert av de fem områdene er enkeltstående hager og parkmessige anlegg beskrevet først. Derneft er det henvist til de bevaringsverdige områdene som kmpl 2003 beskriver, og i denne sammenhengen lagt vekt på hva som kan finnes av kulturhistoriske kvaliteter i de spesifikke områdene.

Hilde L. Austarheims beskriver i sin omfattende artikkel: *«Fri, fred og fryd», gamle landsteder i Arendal»* enkeltanlegg og deres eiere, og selve kulturen med å skaffe seg landsteder utenfor bysentrum. Det primære formålet var å ha et sommersted for rekreasjon og selskapelighet, men dels fungerte også lystgårdene som avlsgård, dvs et gårdsbruk med dyrehold og dyrking av vekster. I perioder kunne landstedene bli benyttet til varig opphold. Så å si alle landstedene som er bevart benyttes nå til fast bosetting.



Thorshaug, Hisøy. Foto AK 2018

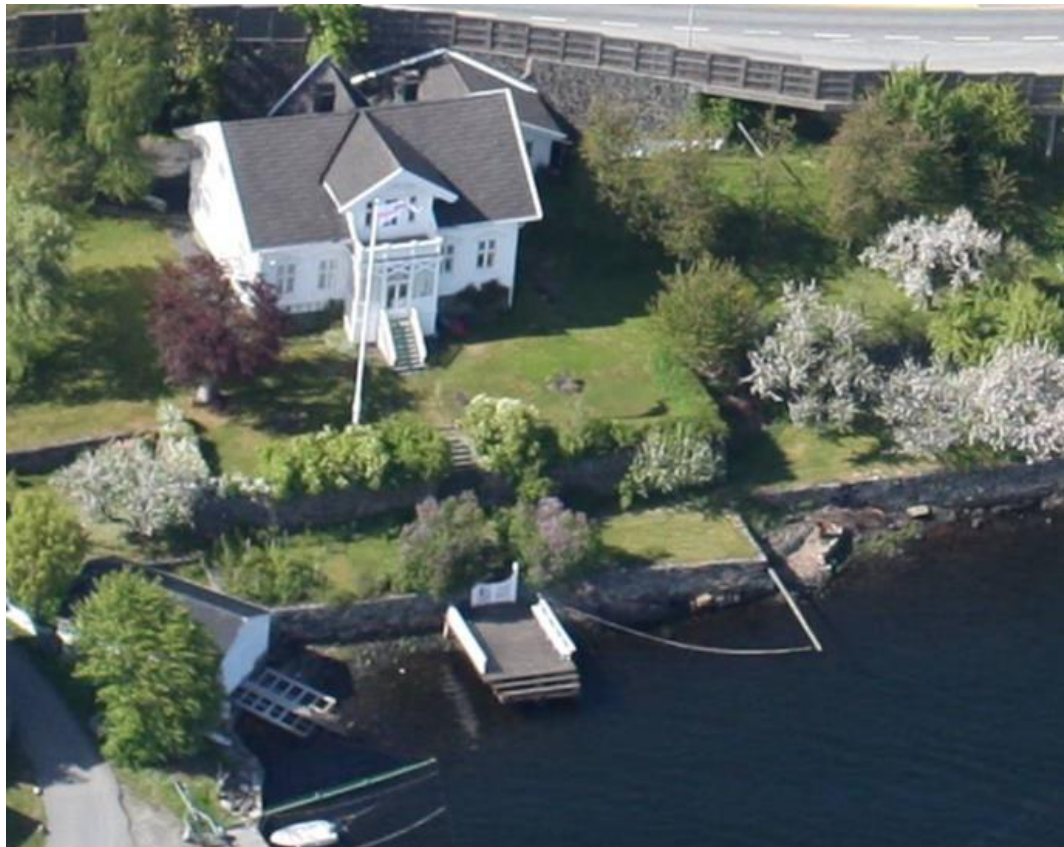
Landsteder og enkeltanlegg

Å bygge landsteder utenfor byene var utbredt der det fantes et rikt borgerskap. En slik tradisjon utviklet seg i Europa, og idéene ble inntatt i Norge, spesielt på slutten av 1700-tallet og tidlig 1800-tallet. Denne perioden falt sammen med Arendals storhetstid, og mange rike byborgere – redere, trelasthandlere og til dels embetsmenn skaffet seg eiendommer i Arendals nære omgivelser. Dette foregikk primært på Hisøya og Tromøya, men også en del øst og vest for byen. Beliggenheten ved sjøen var ikke bare attraktiv, men også bekvemt, da båt var viktigste transportmiddelet.

Det ble også anlagt mange landsteder utenfor Arendal i en seinere periode, 1850-1880, da sjøfarten blomstret og Arendals rikdom var høy blant borgerskapet. Stilarten som da var rådende – ikke minst gjaldt det landstedene – var sveitserstilen.

Noen sommersteder som lå svært nære byen har etter hvert blitt oppslukt av byutvidelser, og andre landsteder har gått tapt av ulike grunner. Det var selvfølgelig også stor forskjell på anleggenes størrelse, avhengig av perioder og eiernes evne og vilje til å lage påkostede anlegg.

Vedlikehold av hager er kostbart og krevende, og i dag er det overveiende gjennomført forenklinger i hageanleggene, eventuelt utparselleringer av eiendommene.



Havstad, øst for sentrum, landsted fra slutten av 1700-tallet. Hageanlegget skal være utformet av den danske hagearkitekten H.C. Pries, som sto for planen av Arendals kirkegård på Høgedal i 1809. Hovedhuset er helt ombygd, men hagen og terrassemurene ned mot sjøen er fremdeles praktfullt bevart. Skråfoto AK 2008

Landstedene/lystgårdene/sommerstedene – det gis ikke en entydig definisjon her – ble etablert i en tid og i et samfunn da det eksisterte store klasseforskjeller. Det var flere årsaker til at borgerskapet skaffet seg landsteder: Ønske om å kunne være ute, borte fra byens kloakklukt, og skaffe seg frihet og nærhet til naturen om sommeren. Forseggjorte hageanlegg skapte en storslått ramme for selskaper. Byens elite hadde sosial omgang med hverandre, ofte via giftemål, og det skapte forventninger, konkurranse og sosialt press om å opprettholde slik status. Idealene om å vise fram sin storhet passet inn i datidens europeiske kulturimpulser. Landeiendommene kunne også sees på som trygge pengeplasseringer.

Et viktig element – med røtter tilbake til barokken – var alléer langs tilkomstveien, enten det var fra sjøen eller fra landsiden.

Store hageanlegg var en selvfølgelighet på landstedene. Ideelt sett hadde hageanleggene flate arealer til opphold og bruk – oftest betydde det på våre trakter oppmurte terrasser – blomsterbed, ev. hekker, lysthus, dammer, spasérstier/ridestier – gjerne ute i den tilgrensende naturen. Her slår *naturparken* inn. En naturpark er en skog med spasérstier, hvor det gjerne var en dam eller et utsiktspunkt, men hvor selve skogen var hovedattraksjonen. Skogen kunne ha stor variasjonsrikdom. I Arendal er stedsnavnet «Naturparken» (til Langsæ) bevart. Foruten Langsæ hadde Heimarnes, Kokkeplassen, Roligheden, Thorshaug, Bellevue/Nystuen, Frivold, Skovsbo og Langevold tilhørende naturparker. Det nevnes av hagehistoriker Torfinn Skard at Bellevue (som ikke lenger eksisterer som landsted) hadde ridebane, lysthus og veier til Kirkefjell og Solåsen.

De enkelte anleggene er individuelle, tilpasset landskapet, eiers ønsker og muligheter, tidsepoken de ble skapt og utviklet/endret over tid. Mange, kanskje de fleste, hadde et aspekt som avlsgård, dvs et gårdsbruk hvor det ble dyrket vekster, ev. holdt dyr. Periodene hvor lystgård/avlsgård var hovedformålet kunne endre seg over tid.

Det vil føre for langt å gi en redegjørelse for hvert enkelt anlegg. I vedlegget er det for enkeltanlegg tatt utgangspunkt i de kildene som har vært tilgjengelige på nåværende tidspunkt. Enkelte av anleggene er mer kjente og det foreligger bedre kunnskap. Seinere bør det foretas en grundigere undersøkelse av kompetente fagpersoner. I den sammenheng må eierne kontaktes/informeres.



Sofienlund på Tromøya ble for mer enn hundre år siden beskrevet av kunsthistoriker C.W. Schnitler som «noget av det beste av den anleggskunst som tankene fra Versailles har skapt her til lands». Anlegget er fortsatt godt vedlikeholdt, og strukturene bevart. Det betegnes som et barokkanlegg, hvor perspektivet gjennom midtaksen ned mot sjøen er sentralt. De graskledte skråningene tar opp terrenget ned mot sjøen i form av tre terrasserte nivåer. Til høyre i bildet er et usedvanlig stort lindetre, formet som et lysthus. Skråfoto AK 2008



Lindealléen som førte til Fagerheim, nå His allé, er i hovedsak det som i dag kan fortelle om den storslåtte hagen som omga lystgården Fagerheim. Foto AK 2017



«Rektors tre», kalles denne store og markante hengealmen som står sentralt plassert i skolegården ved den videregående skolen i sentrum. Skolen ble bygget i 1881, og treet kan være fra denne tiden. Foto IH 2019

Private gravsteder – gravsteder som ikke lenger er i bruk

Fra slutten av 1700-tallet - og ut gjennom 1800-tallet så man i hele Europa en tendens til at de mest velstående deler av befolkningen etablerte landsteder i utkanten av byene. I denne perioden utfoldet Arendals borgerskap et rikt og sosialt liv, inspirert av utenlandske forbilder. Dette innebar blant annet en privatisering av kirkelige handlinger som dåp, vigsel og begravelse, ut ifra ønsket om å skille seg ut fra den øvrige befolkningen. Som følge av dette ble det opprettet private gravsteder lokalisert til familiens lyststeder.

Disse anleggene ble nøye lagt inn i den parkmessige opparbeidingen av eiendommen. På romantiske spaserveier ut fra lystgården kunne man passere gravstedet og minnes de døde¹.



Tv: Tangen gravlund – Falck-Ebbell, Dedekam og Harboes gravsted. Opprettet 1802. Fredet etter lov om kulturminner. Foto Karl Ragnar Gjertsen

Th: Detalj av støpejernsporten til Rørs gravsted. Det ligger ved Solåseveien, opp for Ingeborgdalen, øst for sentrum. Dette gravstedet er ett av de få private gravstedene som er bevart. Foto IH 2018

«Gravene» på Merdø

Det som nå er friområdet på vestre del av Merdø, kalles Gravene. Her har det «fra uminnelige tider»² blitt gravlagt sjøfolk som enten døde om bord eller i land drevne lik. Noen av de som ble gravlagt er navngitt, andre er ukjente. Gravplassen benevnes som «Søfarendes Kirkegaard».

Et gravkors over jungmann Christian Sonne fra Bornholm, død i 1857, sto på gravplassen. Det oppbevares nå på AAMA, Kuben. Gravplassen har ikke vært innhegnet.



¹ Teksten og bildet av Tangen er fra Wikipedia 2019

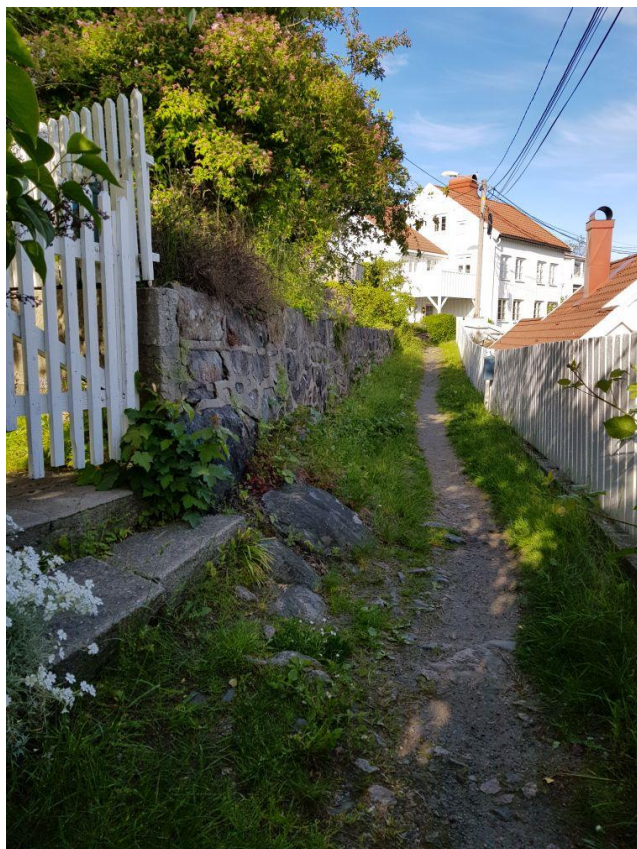
² Uttrykket brukes i 1833 ved en utskiftningsforretning på Merdø.

Områder med kulturhistorisk bebyggelse

I vedlegget er de 66 områdene med bevaringsverdig bebyggelse, som er omfattet av kommunedelplanen (kdp) fra 2003, nevnt. Flere av de ovenfor beskrevet enkeltanlegg – landstedene – inngår i disse områdene, men ikke alle. Først og fremst beskriver de 66 områdene nettopp større områder med sammenhengende bevaringsverdig bebyggelse fra før 1900. I kdp 2003 er det i liten grad beskrevet uteområdene, det som ikke er bebyggelse.

Hva er mellom husene? Hva er foran/bak/ved siden av husene? I våre dager er det (nesten alltid) parkerte biler og kjøreveier! Det er ofte trampoliner, plattinger til sittegrupper, store sammenhengende plener mm – nye elementer fjernt fra den tiden da husene ble bygget. Våre fysiske omgivelser endrer seg etter de behov eierne har, motestrømninger, økonomi, og tekniske muligheter som til enhver tid finnes. I stor grad påvirkes utformingen også av gjeldene lovverk, planer mm.

Men ofte finnes spor – større eller mindre rester – av tidligere tiders bruk, planter og konstruksjoner. Oftest dreier det seg da om varige steinarbeider, slik som steingjerder, murer, oppbygde veier, –trapper, brygger, steinbelegninger.



Stakitt, oppbygd terrassemur og gamle busker utgjør viktige kulturhistoriske elementer for å skape miljø i et smau i Lykkensborgveien i Barbu. Foto IH 2019

Eller det kan være et stort tre, eller et spesielt treslag med en bevisst tanke bak akkurat den plasseringen. Eller det kan være noen (gjenstridige) busker som kanskje ikke engang er bevisst tatt vare på – de bare blomstrer år etter år – det være seg syriner eller rotekte roser i en utkant av hagen.

En skildring fra ca. år 1900 av en «hverdagshave», kan stå som eksempel på liknende hager langs kysten. Teksten beskriver et lite bruk under Gjervold, omtalt (den gang) som gnr. 15, bnr. 25 og 26.

«På utsiden av Tromøy, i evighetssuset fra havet, innenfor steingjerdet med det hvite leet, lå Marthe Tallaksdatters have. Det var ikke store haven, men så var ikke gården og huset heller av de største.

Her dyrket Marthe sine roser og «Jomfruen i det grønne», (Nigella damascena). De grodde så villig mellom pene, runde sten og konkylier, og trivdes så godt i ly av den store, gamle syren som vinden hadde snodd og formet til det rene lysthus. For et tre! Innved stammen og støttet til denne, stod en havebenk av tre. Foran stod et like gammelt havebord.

Stikkelsbærbuskene ved steinmurene strevde og bar små røde stikkelsbær som kjempet med «dreper».

45 år satt Marthe enke, og enda lenger hadde hun stelt med denne haven. 30 år etter hennes død var det ingen som stelte haven, men rosene og den hvite jomfruen blomstret fortsatt i det grønne. -----

Gresset på volden under havemuren hadde hvert eneste år små lysende valmuer iblant. De var efterkommere etter de valmuer som Marthe sådde i åkeren en gang.

Ikke alt var villig til å gro i de gamle havene på utsiden. Men Marthes nabo hadde gullregn og gammeldagse Gravensteins-epler i sin have, og det var epler!

De var nok beskjedne, disse havene, men de undte seg en flekk av jorden for hyggens skyld, de gamle også. Derfor ble de aldri så trellbundne i den evige kampen for tilværelsen at det ikke ble plass til valmuer i åkeren og til en hvil under syrintreet.»

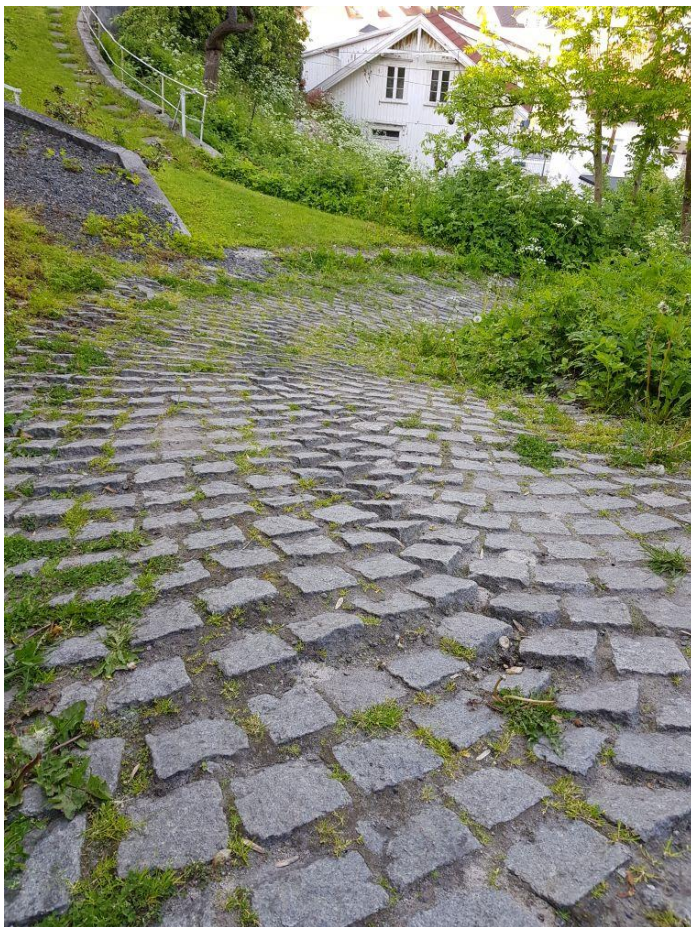
Fra Torfinn Skards upubliserte dokumenter på AAMA/Kuben fra 1960-tallet

Det kan også være mer forgjengelige elementer, som krever mer påpasselighet og godt vedlikehold, ev. fornyet år om annet. Det gjelder oftest plantemateriale og treverk, særlig stakitt. Eller det kan være en særegen/gammel hagebenk, eller gjenstander i hagen, slik som konkylier og speilglasskuler.

Når en har med hager å gjøre, er det uansett snakk om et gjentakende vedlikehold, år etter år! En hage forfaller og blir overgrodd til det ugjenkjennelige i løpet av kort tid. Spesielt gjelder dette for plantematerialet. Store trær og robuste busker vil ofte overleve, selv uten vedlikehold i mange år. Mens stauder og andre blomstrende planter krever stell og jevnlig pleie. Det samme gjelder klipt og formet plantemateriale, slik som hekker og kylla trær.



Konkylier – ta godt vare på dem hvis du har en slik i hagen (eller kjelleren). Foto IH 2019



Gatestein i Korketrekkeren, Barbu. Bakken er svært bratt, og gatesteina er satt på skrå slik at det ikke blir så glatt å gå om vinteren. Foto IH 2019

Felles for så å si alle (små)hager tidligere, var innslag av nyttevekster. Det kunne være dyrking av poteter eller grønnsaker, bærbusker eller frukttrær.



Røde stikkelsbær. Foto fra internett

Kilder/litteratur

Riksantikvarens database (Askeladden) for hageregistrering (oppdateres fortløpende)

Riksantikvarens oppfølgingsprosjekt om temaet hager 1985

Kommunale databaser, inkl SEFRAK, kartinnsyn bl.a. med ortofoto og skråfoto

Kommunedelplan for bevaring, vedtatt 2003. 66 områder med bevaringsverdig kulturmiljø registrert

Kommunedelplan for grønnsstruktur, vedtatt 2005. Særlig «Historiske hageanlegg», side 37-38.

Fotosekvens 2017, Arendal kommune

Fredete anlegg i Arendal kommune (Wikipedia)

Ingeborg Mellgren Mathiesen, i «Vi må ikke glemme hagene», artikkel i Fortidsvern 2/19

Lyngseth, Kjell: Eldre hager i og omkring Arendal. Utrykt hovedoppgave ved Norges Landbrukshøgskole 1961 om lystgårder omkring Arendal og Tromøy

Magne Bruun: Norske Haver gjennom 1000 år, 2007

C.W. Schnitler: Norske haver i gammel og ny tid. Kristiania 1916

Hilde Austarheim i Aust-Agder Arv 2018: «Fri, fred og fryd», gamle landsteder i Arendal, side 7-51

Arendal kirkegård, et levende kulturminne. Arendal 2004

Kirsten Hellerdal, i «De kom fra alle kanter – Eidsvollsmennene og deres hus». 2014. Om: Havstad – Møller side 306-310

Ulrik Kirkedam m/fl: His – smakebiter fra et tettsted. Hisøybilder XIV. Hisøy Historielag 2015

Per Arvid Åsen: Hage og park på Langsæ gård 2000. Aust-Agder Arv 2001/2002

Finn Falck: Kulturminner på Tromøy. Tromøy Historielag 2000

Leif Svalesen: «Søfarendes Kierkegaard» - Gravene på Merdø. Årbok Tromøy Historielag 2011

Torfinn Skard, upublisert manus fra 1960-tallet, Aust-Agder Museum og arkiv, Kuben.

Mer relevant litteratur finnes/undersøkt i liten grad:

Egil Gabrielsen, Institutt for hagekunst, Vollebakk (1959): Roligheten ved Arendal. Oppmåling av hagen

O.A Aalholm og Jacob Darre Knudsen (1967): Roligheten i eldre og nyere tid og Arendals Skibs-Ophugning 1917-1967

Se også en rekke kildehenvisninger i Hilde Austarheims artikkel.